

Жумабекова Гаухар Айтбекқызының
6D050400 – «Журналистика» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған «Қазақ ақын-жазушыларының
тәуелсіздік жылдарындағы көсемсөзі» атты диссертациясына

АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. ХХІ ғасырдағы ұлттық журналистика, қазақ көсемсөзі жаһандық үдерістегі рухани жаңғыру кезеңіне тұспа-тұс келді. Ұлттық тәуелсіздігімізді қалпына келтірудің арқасында рухани, тарихи, әдеби, мәдени, ұлттық құндылықтарымыз жаңаша таныла бастады, байыпты соны талдаулар мен сындарлы игілікті нәтижелер дүниеге келді.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылғы 10 қаңтардағы «Қазақстан халқына Жолдауында»: «Ұлттың әлеуетін арттыру үшін мәдениетіміз бен идеологиямызды одан әрі дамытуымыз керек. «Рухани жаңғырудың» мән-маңызы да нақ осында. Өзінің тарихын, тілін, мәдениетін білетін, сондай-ақ заманына лайық, шет тілдерін меңгерген, озық әрі жаһандық көзқарасы бар қазақстандық біздің қоғамымыздың идеалына айналуға тиіс» – деген пікіріндегі мәдениетіміз бен идеологиямызды дамытуда, қазіргі ұрпақтың тарих пен тілді меңгеріп, жаһандық көзқарасының қалыптасуына қазіргі көсемсөзшілердің қосатын үлесі зор.

Тәуелсіздік кезеңде еркін ойдың қайнар бұлағы ретінде алдыңғы қатарға қазақ ақын-жазушылары шыққандығын айтқан жөн. Қаламгер қауымы тіл, ел мен жер, діл мен дін мәселелерін мерзімді басылымдарда дүркін-дүркін көтеріп, ұлт болашағы жолында бастарын бәйгеге тікті, алаш зиялылары мектебі көсемсөзшілерінің жолын жалғастырды, азаматтық ұстанымдарынан тайсалмады.

Қазіргі ұлттық көсемсөз кеңістігіндегі зерттеулердің ғылыми-танымдық дамуына шолу жасағанда түйгеніміз: қазақ көсемсөзінің ғылыми іргетасы ұлттық журналистикада әзірге жеке қаламгерлердің шығармашылығын зерттеумен шектеледі. Теориялық тұрғыдан зерттелу деңгейі әлі де жеткіліксіз. Қазіргі көсемсөз ұғымының теориялық базасы ғалымдар Б. Жақып, К. Қамзин еңбектерінен көрінеді.

Қазіргі көсемсөз шоғыры тәуелсіздік концепциясына, ілгерілеу үдерісіне септігін тигізбей қоймады. Әсіресе қазақ көсемсөзінің тәуелсіздік жылдарындағы өркендеу жолы түрлі парадигмалардың дүниеге келуімен астасып жатты. Айталық, жазушы, мемлекет және қоғам қайраткері Ә. Кекілбай көсемсөзіндегі зияткерлік парадигма, жазушы, ғалым М. Мағауин толғаныстарындағы руханият, ұлттық сана парадигмасы, жазушы, журналист М. Қабанбай көсемсөзіндегі мәдени, саяси-әлеуметтік парадигма, жазушы Д. Әшімхан туындыгерлігіндегі ұлттық мінез-құлық парадигмасы, жазушы О. Сәрсенбаевтың рисаласындағы ислам философиясы парадигмасы, ақын С. Иманасов эсселеріндегі тұлғатанымдық парадигмасы,

ақын Н. Оразалин сұхбат, жол-сапар очерктеріндегі саяси-экономикалық сана парадигмасы, ақын Е. Раушановтың натуралистік очерктеріндегі экологиялық көзқарас парадигмасы әлеуметке айтарлықтай ықпал етті, халықты ғасырлық отарлық санасынан арылтуға, тарихты қайта зерделеуге, кеңес дәуіріндегі әділетсіздіктерді әшкерелеуге, ұлтымыздың рухани кеселдерімен күресуге, әлеуметтік мәселелерді шешуге, ұлтты имандылық негізде тәрбиелеуге, қазақ зиялыларын танытуға, саяси-экономикалық тұрақтылық қағидаларын үндеуге бар күш-қуатын жұмсады.

Көсемсөзшінің мақсаты, авторлық позициясы мен авторлық «мені» айқын, ойы диалогтық, полемизмге, интерактивтілік пен өзіндік орамдарға құрылған болуы шарт. Осы аталған белгілі өлшемдердің барлығы дерлік қазақ ақын-жазушыларының жанрлық мәтіндерінде өз орнын тапты. Сондай-ақ, қазақ қаламгерлері демократиялық көзқарастарымен, ұшқыр ойларымен ерекшеленіп, сөз өнерін суреткерлік, сыршылдық бейнелілікпен безендіріп, көсемсөз кеңістігін кеңейтуге ықпалын тигізді.

Қазіргі кездегі көсемсөз жанрлық түрлері жағынан өзгеріске ұшырады. Кеңес заманындағы сана, көзқарастың ауысымына байланысты жанрлық мәтіндер де өзгерді. Жаңа заманға сай, қазіргі жағдайға ыңғайлы мазмұн мен пішін бірлігін іздеген көсемсөзшілер жаңа жанрлар арқылы әртүрлі тақырыптағы мәселелерді қозғады.

Жанрлық мәтіндер арқылы ақын-жазушылар өмірі, тұлға мен қоғам қарым-қатынасы, кеңес дәуірінің бізге беймәлім тұстары арқылы қазіргі жас ұрпақ мол мәлімет алып қана қоймайды, сондай-ақ танымдық-тәрбиелік өнеге алып, өткен ғасыр мен қазіргі заман келбетін тани алады.

Кеңес заманындағы жаттанды ұран, саяси-идеологиялық қысым мен рухани қиянаттан арылып, ондағы ағартушылық, үгіт-насихатшылық, әшкерелеушілік, мадақтамалық көсемсөздің орнын еркін ойдың ықпалындағы тәуелсіз сана алмастырды. Яғни, тәуелсіздік жылдары ғылыми-танымдық, тарихи, рухани жаңғыру сияқты функциялар алға шығып, ұлттық көсемсөз кеңістігін әртүрлі жанрлық мәтін түрлерімен толықтыра, кемелдендіре түсті. Сондықтан да тәуелсіздік кезеңінде өзінше, тың өріс алып дамыған қазақ зиялылары көсемсөзін ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеу заманалы ғылымның өзекті мәселелерінің бірі деп нық айта аламыз.

Тәуелсіздік жылдары қазақ көсемсөзі кеңістігі жаңа ұғымдармен толығып, жаңа жанрлық мәтіндермен кеңейіп, өткен мен бүгіннің бірлігі барлығына көз жеткіземіз.

Жалпы, ұлттық көсемсөз кеңістігіндегі тарихи зәрулік және тәуелсіздік ұстанымы «Мәңгілік ел» идеясы және бүкіл түркілік ынтымақтастық бағыттарымен қабысып жатыр дей аламыз.

Қазақы кеңістіктегі газет-журналдарда саяси-әлеуметтік, қоғамдық мәселелерге қалам тартып, туындыгерлік шығарма шеберліктерімен жұртқа танылған авторлардың замансөзі қазақ көсемсөзінің жаңа дәуір өрісіндегі сипатына ерекше өң бергені айтылады.

Жаңа дәуір өрісіндегі тіл және тәуелсіздік проблемасының авторлық философияға трансформациялану үдерісі, замансөздегі тұлға позициясы мен

қоғам қарым-қатынасы, көсемсөз органикасындағы әлеуметтік мәселелер тоғысы, журналист шығармашылығындағы ұлттық психологизм сияқты қадау-қадау мәселелер тәуелсіздік кезеңіндегі, әсіресе алғашқы жылдары қазақ көсемсөз алаңындағы ұлттық, тарихи зәрулікті өтейтін, ұлт руханиятындағы қажеттілік заңдылығынан туындаған талап еді.

Ақын-жазушылардың тәуелсіздік жылдарындағы ізденіс бағыттары, жанрлық пішіндер синтезі, көсемсөз кеңістігіндегі авторлық толғаныс арналарындағы заман және замандас бейнесі, жаңа таным кезеңінің көсемсөзі: сұхбат, жол-сапар очерктеріндегі саяси тұрақтылық және экономикалық мәселелер, адам және табиғат үйлесіміндегі натуралистік очерктер, сыршылдық пен суреткерлік сияқты көкейтесті мәселелер ұлттық журналистикаға жаңа леп, сергек серпін әкелді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Саяси-экономикалық, мәдени, рухани салалар және ақпараттық тәуелсіздік бірін-бірі толықтырып, бірін-бірі жетелеп отырады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ ақын-жазушыларының көсемсөзі ақпараттық кеңістікте бұрын танылмаған мың ренді картина іспеттес. Заман ажары мен көсемсөзші назарынан туындаған контент рухани импульске, дәлелді күшке иек артады, өтімді әрі қуатты болып келеді. Сондай-ақ, көсемсөздің шынайы халықтық журналистикадан нәрленуі, объективті, текті тарих мен дегдар аргументацияға сүйенуі, полемикалық трендінің айқындалуы қазақ публицистикасын демократияландыра, зәрулендіре түседі.

Қазақ ақын-жазушыларының тәуелсіздік жылдарындағы көсемсөзін зерттеудің өзектілігі ұлттық категорияның формалық брендтен асып, мазмұндық сипатқа көшу, бірыңғай моноидеология қақпайынан арылып, плюралистік таным жүйесіне ұласу, әлемдік масс-медиа кеңістігіне қол созу, өрлеу дәуірі үдерісінің маңыздылығынан көрінеді. Өйткені біз бұл кезеңді процестік, динамикалық тұрғыдан қарастырып отырмыз.

Зәрулік, қажеттілік талаптары қазақ көсемсөзі болмыс-бітімін индивидтер көсемсөзі жай-күйі, ахуалымен органикалық байланыста байыптауға, жаңаша көзқарас, әдіспен талдауға жетеледі. Заманалы көсемсөздегі жаңа парадигмалар айқындалады.

Зерттеу нысаны болып отырған тәуелсіздік жылдарындағы қазақ ақын-жазушыларының замансөзіндегі ерекшеліктер жан-жақты талданып, сараланады. Қаламгерлер ой-санасындағы парадигмалар ауысымының қазақ көсемсөзіне ықпалы, көсемсөзшілердің жанрлық мәтіндеріндегі сонылықтар, тың ой орамдары мен сараптамалық, талдамалы зерттеулері, шешендік өнері мен көркемдік, суреткерлік әлемі тұтастай ашылып, ғылыми-теориялық тұрғыдан тұжырымдалды.

Ұлттық көсемсөз кеңістігіндегі зәрулік «Мәңгілік ел» идеясымен, «Рухани жаңғыру» бағдарламасымен толығырақ түсетіндігіне назар аударылды. Көсемсөзшілердің тәуелсіздік кезеңіндегі, яғни 1991-2018 жыл аралығындағы «Егемен Қазақстан», «Жұлдыз», «Ана тілі», «Қазақ әдебиеті», «Жас Алаш» және т.б. мерзімді басылымдарындағы ел назарына іліккен жарияланымдар жан-жақты талданады.

Тәуелсіздігімізді баянды ету мақсатында ұлтжанды, әлемдік бәсекеге қабілетті, мәдени, әдеби, жаһандық озық үлгілерді қаперінде ұстайтын, ұлттық, әлемдік дүниетанымнан сусындайтын ойлы ұрпақты тәрбиелейтін мемлекетшілдік публицистиканың жауапкершілігіне көңіл аударылады.

Зерттеу жұмысын зәрулендіре түсетін көрсеткіштердің бірі – ұлттың ғылыми, рухани, мәдени әлеуетін көтеруде интеграциялық, салааралық байланысты нығайтуды саралау. Сондықтан біз өз зерттеуімізде осы мәселеге де ден қойдық. Атап айтқанда, тарих, әлеуметтану, әдебиеттану, саясаттану, философия, экология, орнитология ғылым салаларын қамтитын көсемсөздің жанрлық пішіндеріне зер салып, терең бойлауды мақсат тұттық. Өйткені көсемсөз саяси мәдениетті қалыптастыруға, әлеуметтік реттеу мен әлеуметтендіру үдерісіне белгілі бір әсерін тигізіп, ықпал етеді. Олармен етене араласып, идеология саласымен генетикалық жағынан тамырласып жатады.

Көсемсөз тегеуіріні арқылы әлеуметтік идеалдар пайда болып, сол мұраттар бұқаралық коммуникация өрісіне шығады. Осы ретте, біздің көзімізге ілінер тағы бір зәру жайт – көсемсөздің әлеуметтік қызмет жүйесі ретіндегі сипаты, жанрлық мәтіндердің қоғамдық сана, ой-пікірге тікелей, үздіксіз әсер етуге бағытталған шығармашылық және тауарлық құндылығы. Демек, қазақ көсемсөзінің аталмыш қырларын байыпты зерттеу қазіргі кезде өзекті мәселелердің қатарынан орын алады деп пайымдауға толық негіз бар.

Зерттеу нысаны. Тәуелсіздік жылдарындағы ақын-жазушылардың мерзімді басылымдардағы жанрлық мәтіндері, қаламгерлердің көп томдық шығармалар жинағы, журналистік зерттеулері.

Зерттеу пәні: Қазақ ақын-жазушыларының тәуелсіздік жылдарындағы көсемсөзі, қазақ журналистикасындағы эволюциялық үдерістер.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. Зерттеудің мақсаты – тәуелсіздік жылдарындағы қазақ ақын-жазушыларының көсемсөздік ерекшеліктерін сараптап, олардың ұлттық журналистиканы кемелдендіру жолындағы шығармашылық технологиясын айқындау.

Диссертация жұмысының мақсатына жету үшін мынадай міндеттер алға қойылды:

– ХХІ ғасырдағы отандық журналистиканың ұлттық құндылықтар жүйесіндегі қазақ көсемсөзінің орны мен рөлін анықтау;

– тәуелсіздік жылдарындағы қазақ көсемсөзінде соны көзқарастарымен, жаңа жанрлық мәтіндерімен танылған Ә. Кекілбай, М. Мағауин, М. Қабанбай, Д. Әшімхан, О. Сәрсенбаев, С. Иманасов, Н. Оразалин, Е. Раушанов көсемсөзіндегі жаңа дәуір өрісіндегі тенденцияларға, тақырыптық және формалық ізденістерге толыққанды, терең байламдар мен жан-жақты талдаулар жасау;

– заманалы қазақ көсемсөзі қайнар бастау бұлағын сонау «мәңгілік жазудан» түркі жазба ескерткіштерінен нәр алып, қазақ хандығы тұсындағы Қазақ Ордасы, Алаш Орда үкіметі және қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның

«Мәңгілік ел» идеясына ұласатынын, осыдан келіп дәстүр тағылымы, дәстүр сабақтастығы мен жалғастығы келіп шығатынын жаңаша пайымдау;

– қазақ көсемсөзі кеңістігін жаңа ұғымдармен толықтырып, оларды жанрлық мәтіндер арқылы дәлелдеу;

– қазақ ақын-жазушылары көсемсөзіндегі парадигмалардың себеп-салдарын анықтау және саралау;

– интеграциялық, пәнаралық байланыстың маңыздылығын айқындауда көсемсөз материалдарына иек арту, талдау, сараптау.

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ ақын-жазушыларының 1991-2018 жылдар аралығындағы көсемсөз үлгілері, қаламгерлердің мерзімді баспасөз материалдары, ғалымдардың зерттеу еңбектері.

Зерттеу әдістері. Тарихи-салыстырмалы, жағдайды талдау және бағалау әдісі, теориялық талдау әдістері, интерпретациялау, дискурстық талдау, сұхбат әдісі. Сонымен қатар, пәнаралық әдістің негізінде тарих, әлеуметтану, саясаттану, әдебиеттану, философия, экология, орнитология салаларына жүгіну арқылы бірнеше ғылымды қамтимыз.

Диссертациялық жұмыстың теориялық негізі.

Зерттеу жұмысымызға Б.Ө. Жақып, К.Қ. Қамзин, Н.Б. Ақыш, А.Қ. Мектеп-тегі, А.Ә. Рамазан, Р.С. Жақсылықбаева, С.О. Оспанов, М.К. Әбдіраевтың еңбектері арқау болды, сондай-ақ В. Кирсанов, Л. Крадер, У. Фиерман, П. Ратленд, А. Гиргин сияқты шетелдік ғалым-зерттеушілердің пікірлеріне қарайладық.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы.

– Аталмыш тақырып тұңғыш рет зерттеу нысаны, жеке тренд ретінде қарастырылды;

– көсемсөзге алғаш рет зияткерлік, руханият, ұлттық сана, мәдени, саяси-әлеуметтік, ұлттық мінез-құлық, ислам философиясы, тұлғатанымдық, саяси-экономикалық сана, экологиялық көзқарас сынды парадигмалар ұсынылды;

– индивидуализм мен ұжымшылдық мәселелерінен жеке бастық «замансөздегі эгоцентризм» ұғымы анықталды;

– өзге жұрттық ықпал-әсердің салдарынан әлеуметтік салада болып жатқан психологиялық трансформация құбылысын айқындаудың публицистік тәсілдеріне «қазіргі замансөздегі ұлттық психологизм» деген атау берілді;

– М.М. Бахтиннің жанрлар болмыс бітімі туралы теориясын ілгерілете келе рисала пішінінің қазақ топырағына сіңісу процесінің өзгешеліктері айқындалды. Және ежелден қалыптасып қалған кейбір адамгершілік ұғымдарға (мысалы, нәпсі) толықтыру енгізілді;

– замандастар портреті һәм дәуір үндестігінен замансөз ағымы мен ой ағымы синтезі қосарлай өріп шығарылды. Бұл шығармашылық өнімге «инновациялық замансөз үдерісі» деген атау берілді;

– әр қаламгердің ешкімге ұқсамайтын өзіне тән психологиясымен қоса жазу мәнері мен стилін айқындайтын «папилляризм стилистикасы» атауымен сипатталды;

– ұлттық әлемнің картинасынан құралатын замансөздегі «динамикалық панорама» деген тың ұғым ғылыми айналымға енгізілді.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы мен практикалық мәні.

Зерттеу жұмысының теориялық нәтижелерін тек журналистика саласында ғана емес, әдебиеттану, тарих, әлеуметтану, мәдениеттану салаларына арнаулы курстар мен семинарларда оқу материалы ретінде қолдануға болады. Сондай-ақ оқу құралы, оқулық жасап, жоғары оқу орнында «Қазақ көсемсөзінің инновациялық табиғаты», «Тәуелсіздік жылдарындағы ұлттық көсемсөз» сынды элективті пән ретінде оқытуға болады.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ көсемсөзін кешенді оқыту, оқытудың креативті, кейстік жолдарын қалыптастыру, арнаулы онлайн курс ретінде оқу бағдарламасын жасау, мультимедиялық контентпен толықтыру. Оқыту әдістемесі ретінде «Қазақ көсемсөзін оқытудың заманауи әдіс-тәсілдері», «Көсемсөзді кейс-стади (case study) технологиясын қолдану арқылы оқыту» атты оқу-әдістемелік құралдарын шығаруға болады.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

– қазіргі көсемсөз ұғымының теориялық базасы мен қолданбалық соны өрісі айқындалды;

– заманалы қазақ көсемсөзіндегі әлеуметтік шындық пен журналистің шығармашылық «менінің» әлемдік ақпараттық кеңістікпен үйлесімі сипатталды;

– тәуелсіздік жылдары қазақ көсемсөзінің кемелденуіне ақын-жазушылардың қосқан санаткерлік үлесі талданды;

– «Мәңгілік ел» идеясы және бүкіл түркілік ынтымақтастық бағыттары – ұлттың зияткерлік, рухани, мәдени, әдеби, саяси-экономикалық, халықаралық қатынастың дамуының іргетасы сипатталды;

– ұлттық көсемсөз кеңістігі және публицистер жанрлық мәтіндеріндегі өткен мен бүгін бірлігінің траекториялары анықталды;

– қазақ көсемсөзінің жаңа дәуір өрісіндегі ғылыми-танымдық, тарихи, ұлттық құндылық ретіндегі сипаты ашылды;

– тәуелсіздік кезеңіндегі ақын-жазушылардың жанрлық мәтіндеріндегі парадигмалық ерекшеліктерінің көріністері ұсынылды;

– көсемсөзшілердің тәуелсіздік жылдарындағы тақырыптық және формалық ізденістері, креативті байламдары мен концепциялары анықталды;

– көсемсөзшілер еңбектерінің интеграциялық, пәнаралық байланыстағы маңыздылығы сараланды.

Зерттеу жұмысының жариялануы және мақұлданыуы. Ғылыми ізденіс барысында отандық және шетелдік басылымдарда, түрлі халықаралық ғылыми-теориялық және тәжірибелік конференцияларда баяндамалар жасалды, 13 ғылыми мақала жарияланды. Оның ішінде скопус (Scopus) базасына енетін нөлдік емес, импакт-факторы бар халықаралық ғылыми

басылымда 1 мақала, ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда 5 мақала, отандық, шетелдік халықаралық конференциялар басылымдарында 6 мақала және шетелдік халықаралық журналда 1 мақала жарияланды. Диссертациялық жұмыс әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Баспасөз және электронды БАҚ кафедрасында талқыланып, сараптамадан өтті және қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады. Жұмыстың жалпы көлемі – 180 бет.